

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

ФАСТ О. О.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного права
та теоретико-правових дисциплін
(Інститут права та суспільних відносин
Відкритого міжнародного університету
розвитку людини «Україна»)

УДК 341.01

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.6.2.2.31>РОЛЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ
У ФОРМУВАННІ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

У статті досліджується питання значення епохи європейського Середньовіччя для становлення феномену міжнародного права. При цьому поняття «міжнародне право», розглядається як цілісний феномен, який включає дві складові частини: правову систему, покликану врегулювати відносини між державами, міжнародними організаціями та іншими суб'єктами, а також відповідну юридичну теорію. Метою статті є виявлення ролі Середніх віків як специфічного періоду історії європейського права у формуванні міжнародного права як цілісного феномену; виявлення основних історичних чинників, які визначили особливості процесу становлення та характерні риси міжнародного права у зазначену епоху.

На основі аналізу правових звичаїв, історико-правових пам'яток юридичної думки та практики європейського Середньовіччя виявляються основні історичні фактори, які зумовили активізацію політичних, економічних та культурних комунікацій між європейськими державами у Середні віки, причини намагання врегулювати такі комунікації засобами права. Стверджується, що основними факторами, які сприяли зазначеному процесу, стали: по-перше, утворення на теренах колишньої Римської імперії нових суверенних держав, жодна з яких не могла претендувати на світове панування; по-друге, соціокультурна ситуація створила благодатний ґрунт для активного налагодження міждержавних відносин між зазначеними державами та їх врегулювання за допомогою юридичних правових засобів на основі принципу юридичної рівності сторін. У процесі пошуку порозуміння та взаємовигідних політичних та економічних відносин між державами середньовічної Європи формуються основні правові принципи та інститути, які у ранній Новий час закладуть основу класичного міжнародного права.

У результаті проведеного дослідження зроблено висновок, що європейське Середньовіччя стало вирішальним історичним етапом для становлення принципів та норм міждержавного правового регулювання, проте міжнародне право як окремий цілісний комплекс норм та принципів остаточно сформувалася уже у Новий час.

Ключові слова: середні віки, міжнародне право, право народів, правовий звичай, міжнародний договір, канонічне право.

Fast O. O. Role of European Middle Ages in formation of international law

The article explores the significance of the European Middle Ages for the formation of the phenomenon of international law. In this case, the concept of "international law" is seen as a holistic phenomenon, which includes two components: a legal system dedicated to regulate relations between states, international organizations and other actors, as well as the relevant legal theory. The aim of the article is to identify the role of the Middle Ages, as a specific period in the history of European law, in the formation of international law as a holistic phenomenon; identification of the main historical factors that determined the peculiarities of the formation process and the characteristics of international law in this era.

Based on the analysis of legal customs, historical and legal sources of legal thought and practice of the European Middle Ages, the main historical factors that led to the intensification of political, economic and cultural communications between European states in the Middle Ages, the reasons for trying to regulate such communications by law. It is argued that the main factors that contributed to this process were: first, the formation of new sovereign states in the former Roman Empire, none of which could claim world domination; secondly, the social, cultural, political and legal kinship of these states. This geopolitical situation has created a fertile ground for the active establishment of interstate relations between these states and their settlement through legal remedies based on the principle of legal equality of the parties. In the process of seeking understanding and mutually beneficial political and economic relations between the states of medieval Europe, the basic legal principles and institutions are formed, which in the early mode.

As a result of the research, it was concluded that the European Middle Ages was a crucial historical stage for the formation of principles and norms of interstate legal regulation, but international law, as a separate integrated set of norms and principles was finally formed in Modern times.

Key words: *Middle Ages, international law, ius gentium, legal custom, international treaty, canon law.*

Вступ. Виникнення міжнародного права як цілісного феномену, який включає правову систему, покликану врегулювати відносини між державами, міжнародними організаціями та іншими суб'єктами, а також відповідну юридичну теорію, традиційно пов'язують із раннім Новим часом. Першою ґрунтовною теоретичною розробкою, яка відобразила теоретичні основи класичного міжнародного права, справедливо вважається трактат «Про право війни та миру» видатного голландського правника Гуго Гроція, виданий у 1625 році. Водночас дослідники, починаючи від самого Гроція, погоджуються, що моменту остаточного формування цього феномену передував довгий період історичного становлення. Як зазначає Юридична енциклопедія, історично виникнення міжнародного права пов'язане з процесом становлення державності [1, с. 669].

Ще донедавна більшість авторів, розглядаючи питання становлення міжнародного права у докласичний період, не приділяли належної уваги дослідженню ролі епохи європейського Середньовіччя у цьому процесі. На нашу думку, такий стан речей пояснюється насамперед тим, що сучасна юридична наука за інерцією продовжує закладену мислителями Просвітництва парадигму протиставлення «темного» Середньовіччя «прогресивній» Античності та Новому часу. Середні віки традиційно сприймаються як період застою та стагнації. Про глибину вкорінення цього стереотипу свідчить навіть загальноприйняте у європейських мовах перенесення значення терміна «Середньовіччя» та похідних від нього понять. Так, один із найбільш авторитетних тлумачних словників англійської мови «Колінз» пропонує такі синоніми для слова «середньовічний»: «старомодний, стародавній, примітивний, застарілий» [2]. Оксфордський популярний Інтернет словник «Лексіко» навіть категорич-

ніший і тлумачить значення цього поняття таким чином: «те, що нагадує або порівнюється із Середніми віками, особливо в контексті жорстокості, нецивілізованості, примітивності» [3]. Подібне переносне значення терміна заклали й автори академічного тлумачного словника української мови: «той, що не відповідає нормам сучасної цивілізації, варварський» [4, с. 136]. Очевидно, що цей стереотип несвідомо відобразився і в науковій практиці.

Іншою вагомою причиною відсутності активного наукового інтересу до питань становлення міжнародного права у Середні віки є порівняно невелика кількість збережених історико-юридичних першоджерел та їх перекладів на сучасні європейські мови.

Водночас останнім часом оцінка дослідниками Середніх віків поступово змінюється, що пояснюється розвитком історико-юридичної науки, зокрема отриманням нових наукових даних. Сучасні автори все частіше звертають увагу на системоутворююче значення цієї епохи для сучасного політико-правового дискурсу. Важливу роль середньовічної правничої та міжнародно-політичної думки для формування цілісного феномену міжнародного права відзначають: Д. Анцилотті, Ю.Я. Баскін, Ю.С. Безбородов, В.Г. Буткевич, О.В. Буткевич, М.І. Куртинець, В.М. Репецький, Д.І. Фельдман та інші дослідники.

Постановка завдання. Метою статті є виявлення ролі Середніх віків як специфічного періоду історії європейського права у формуванні міжнародного права як цілісного феномену; виявлення основних історичних чинників, які визначили особливості процесу становлення та характерні риси міжнародного права у зазначену епоху.

Результати дослідження. Дослідники історії становлення міжнародного права традиційно пов'язують його витoki із давньоримським правом народів (*ius gentium*). Уже Гуго Гроцій, описуючи принципи міжнародного права, прямо апелює до права народів. Очевидно, що міждержавні відносини та їх регулювання здійснювалися споконвічно (принаймні, відколи існують держави) [5, с. 324]. У цьому контексті виникає питання: з якого історичного моменту допустимо розглядати регулювання міжнародних відносин як правове та чи можна вважати давньоримське право народів тим елементом, який означив утворення докласичного міжнародного права?

Не заперечуючи значення *ius gentium* для формування міжнародного права, необхідно пам'ятати, що цей елемент давньоримської правової системи насамперед був призначений аж ніяк не для регулювання зовнішніх відносин із незалежними від Риму країнами. Право народів у римському значенні являло собою комплекс заснованих на природному та звичаєвому праві принципів та норм, які врегульовували відносини між римською центральною владою та представниками народів, які були підкорені римською державою (або приєднані до неї в інший спосіб), проте не мали статусу римських громадян, не жили за римським правом та зберігали власні права та звичаї. У царині приватного права *ius gentium* встановлювало засади правовідносини між римськими громадянами та перегрінами.

На нашу думку, незважаючи на виняткове значення римської юридичної науки та практики для формування сучасних національних правових систем, міжнародне право в епоху розквіту Риму виникнути об'єктивно не могло. Римська держава, керівною ідеологією якої був принцип Римського миру (*Pax Romana*), не сприймала сусідні незалежні держави як рівних контрагентів, натомість прагнула до їх підкорення та, у кінцевому рахунку, об'єднання відомого світу під владою єдиної держави-цивілізації. Тож природно, що за таких умов в існуванні правової системи, покликаній замкнути в правове поле та врегулювати юридичними засобами відносини між окремими незалежними державами, об'єктивно не було потреби.

Натомість на початку Середньовіччя політична географія Європи та Середземноморського регіону кардинально змінилася. На місці цивілізації, об'єднаної в єдину, централізовану державу, з'явилися держави колишніх «варварських» племен: германців, слов'ян, балтів та інших народів. Усі ці державні утворення були цілком незалежними, і водночас жодна із них не володіла достатніми ресурсами, аби претендувати на цивілізаційне панування (хоча такі ідеї періодично з'являлися). Іншою особливістю нових політичних гравців було певне усвідомлення соціокультурної спорідненості та приналежності до єдиного соціокультурного та політико-правового дискурсу. Цю спорідненість зумовлювало чимало чинників: історич-

ний зв'язок із давньоримським політичним спадком, певна подібність соціально-правових звичаїв, приблизно однаковий рівень політичного розвитку тощо. Надзвичайно важливим фактором для усвідомлення єдності на ідеологічному рівні виступала також поступова християнізація Європи, яка в основному завершилася у X столітті. Як слушно зазначає визначний сучасний британський історик Н. Дейвіс, саме організоване християнство сприяло сприйняттю європейцями себе не лише як релігійної громади, але і як єдиної політичної спільноти [6, с. 308].

Спорідненість держав та народів середньовічної Європи добре усвідомлювалася людьми цієї епохи, про що свідчить і своєрідна боротьба за право відновлення Римської імперії між Візантією та «імператорами Заходу»; і прийнятий на той час епістолярний дипломатичний етикет, коли європейські монархи в офіційному листуванні іменують один одного братами; а також численні політичні документи. Наприклад у славетній промові 1095 року Папа римський Урбан II у місті Клермон закликав західноєвропейських рицарів організувати хрестовий похід та «вигнати цю підлу породу із *наших* земель та встигнути допомогти християнському населенню» [7, с. 20]. Таким чином, Папа ідентифікував землі Візантії, захоплені мусульманами, як «наші», тобто належні до єдиної християнської цивілізації.

Описаний стан речей, з одного боку, спонукав середньовічні держави до підтримки культурних, політичних та економічних зв'язків, а з іншого – створював умови для реалізації відносин між державами на основі принципу рівності сторін, що різко контрастувало із давньоримськими принципами зовнішньої політики. Такі геополітичні особливості зумовили необхідність формування системи правового регулювання політичних та економічних відносин між державами. Адже саме елемент формальної рівності суб'єктів є основною і невід'ємною ознакою правових відносин [8, с. 18].

Неоднозначним, проте важливим чинником правового розвитку в епоху Середньовіччя, який зумовив у тому числі й особливості міждержавних відносин та їх правового регулювання, стала своєрідна «приватизація» суспільного життя та публічної влади, пов'язана із утвердженням феодалізму [9, с. 23]. Державна влада в досліджувану епоху зосереджується в руках монарших сімей та починає сприйматися як різновид та продовження особистої спадкової «власності». Таким чином, зникає чітке розділення між приватною та публічно-правовою сферами, характерне для класичного римського права. З юридичного погляду, договори, укладені монархом і васально залежними феодалами однієї країни, мало відрізнялися від угод між монархами різних держав [10, с. 66]. Приватно-правовий характер монаршої влади зумовлював сприйняття держави як феодальної власності її володаря, а інтереси держави та монаршої сім'ї фактично не розділялися. Зазначене зумовлює характерне для цієї епохи намагання врегулювати міждержавні відносини засобами приватного права, зокрема сімейного. Наприклад, Мерсенський договір 870 року вирішував питання розділення Лотарингії між родичами покійного короля Лотаря II, в умовах відсутності прямих спадкоємців.

Важливого значення для вирішення питань зовнішньої політики набуває процес налагодження сімейних зв'язків між окремими монаршими родами та інститут династичних шлюбів, які зазвичай оформлювалися своєрідними шлюбними договорами, що містили взаємні права та обов'язки кожного з подружжя як у приватно-правовій, так і у публічній сфері. Нерідко укладання таких договорів мало безпосередні наслідки для майбутніх політичних відносин між відповідними державами. Так, наприклад, Кревська унія 1385 року – особиста угода (по суті шлюбний договір) між великим князем литовським Ягайлом та польською королевою Ядвігою – започаткувала процес об'єднання Великого Князівства Литовського та Королівства Польського в єдину державу, який завершився у 1569 році утворенням Речі Посполитої.

З іншого боку, феодальна роздробленість та постійні міжусобні війни зумовлювали необхідність розвитку політичних відносин між окремими державними утвореннями в особі монархів та дрібніших феодалів з метою створення різноманітних політичних союзів. Зазначене сприяло розвитку інституту міжнародного договору, а також виникненню постійних дипломатичних представництв наприкінці епохи Середньовіччя у XIV столітті [10, с. 65].

У Середні віки в Європі розвивається також інститут міждержавного договору, не пов'язаного із захистом династичних інтересів та реалізацією феодалських прав. Як правило, такі договори стосувалися врегулювання питань торгівлі та реалізації інших економічних інтересів. До такого роду документів належать, зокрема, Феррарський пакт італійських міст про вільне плавання річкою По 1117 року; договір міста Смоленська з німецькими містами Балтії про вільне плавання Західною Двіною 1229 року; численні торгові договори між Київською Руссю, Візантією та Скандинавськими державами тощо.

Іншою специфічною рисою середньовічного комплексу норм та принципів, якими регулювалися міждержавні відносини, було загалом нейтральне ставлення до війни, яка вважалася необхідним та прийнятним засобом вирішення міждержавних конфліктів та спорів. При цьому починаючи уже із X століття відомі спроби на юридичному рівні обмежити жорстокість воєн. Зазначені спроби можна вважати першими напрацюваннями у галузі міжнародного гуманітарного права. Ініціатором таких обмежень, як правило, виступала церква, що зумовлює фіксацію правил ведення війни у пам'ятках канонічного права. Зокрема, у рішеннях церковних соборів X–XI століть були закріплені принципи ведення війни, згідно з якими у військових діях не повинні брати участі діти до дванадцятирічного віку, особи духовного сану, паломники, вдови тощо. Виключалися зі сфери військових дій окремі об'єкти інфраструктури, зокрема церкви, монастирі та будинки священиків. Відомі спроби на міжнародному рівні заборонити окремі види зброї, які вважалися особливо жорстокими. Так, на Другому Латеранському соборі 1139 року було прийнято рішення про заборону використання засобів для метання та арбалетів [10, с. 66].

Очевидно, було би перебільшенням стверджувати про існування сформованого міжнародного права у середньовічній Європі, що пояснюється такими причинами.

По-перше, комплекс правових засобів, якими регулювалися відносини між середньовічними державами або їх суверенами, некоректно вважати міжнародним, оскільки тогочасна конституційна теорія не знала ідеї народного або національного суверенітету. В умовах «приватизації» політичного життя та абсолютного домінування монархічної форми правління суб'єктами міжнародних відносин виступали монархи, а у деяких випадках – дрібніші феодалі. Від їхнього імені укладалися та їхнім авторитетом забезпечувалися і відповідні зовнішньополітичні договори. Тому таке право правильніше називати не міжнародним, а «міждержавним».

По-друге, середньовічне «міждержавне» право не напрацьовувало власної методології і специфічних засад правового регулювання та, відповідно, не виділилося в окрему юридичну галузь. В умовах феодалізму на зовнішньополітичному рівні діяли в основному запозичені із класичного римського права приватно-правові принципи. Водночас деякі міжнародні звичаї, відомі зі стародавнього періоду, продовжили свій розвиток і в Середні віки та навіть дійшли до сьогодення практично у незміненому вигляді. Серед таких засад та звичаїв варто відзначити: принцип добросовісного виконання міжнародних договорів (*pacta sunt servanda*), який було сформульовано на Карфагенському соборі 438 року; принципи недоторканості послів, відкритого моря, еквівалентності, рівності тощо [11, с. 149].

По-третє, цей комплекс правових норм мав виражений регіональний та частково релігійний характер, тобто його авторитет визнавався в основному в межах тогочасного християнського світу. Нерідко гарантом міжнародних договорів виступав Папа римський або інші впливові представники церкви. З моменту розширення міждержавних зв'язків починаються спроби налагодити аналогічні відносини з іншими державами на тих самих засадах. Так, наприклад, видатний польський правник Станіслав зі Скарбімежа у своїй праці «Казання про справедливі війни», виданій у 1410 році, за двісті років до Гуго Гроція, відстоював позицію, що право на самозахист, збереження миру впливає із природного права та є властивим усім людям, а отже, має застосовуватися і до нехристиянських народів [5, с. 324].

Висновки. Таким чином, можна констатувати, що утворення нових феодалських держав на уламках Римської імперії та прилеглих територіях створило благодатний ґрунт для активного налагодження міждержавних відносин між зазначеними державами та їх

врегулювання за допомогою юридичних правових засобів на основі принципу юридичної рівності сторін.

Основними чинниками, які стимулювали розвиток міждержавних правових відносин у період Середньовіччя в Європі, стали: з одного боку, фактична незалежність держав, а з іншого – їх соціокультурна та ідеологічна спорідненість. У процесі пошуку порозуміння та взаємовигідних політичних та економічних відносин між державами середньовічної Європи формуються основні правові принципи та інститути, які у ранній Новий час закладають основу класичного міжнародного права.

Водночас не доводиться говорити про існування у Середні віки сформованого міжнародного права ані на теоретичному, ані на практичному рівні. У цю епоху комплекс природно-правових, звичаєвих, канонічних та договірних норм, спрямованих на регулювання відносин між державами, ще не набув характерних рис, притаманних міжнародному праву. Міждержавні відносини, як правило, регулювалися в межах та методами приватного права, правова суб'єктність держав не була відділена від суб'єктності їх володарів, а приватні угоди монархів не були відмінні від міжнародних договорів.

Крім того, зазначений комплекс правових звичаїв, принципів та норм не можна розглядати як міжнародне право у сучасному сенсі, оскільки у досліджувану історичну епоху «народ» ще не набув ознак суб'єкта права ані на внутрішньодержавному, ані на зовнішньополітичному рівні. Не було напрацьовано і цілісної системи методів правового регулювання відносин між державами, хоча базисні принципи такого регулювання виникли саме у цю епоху.

Європейське Середньовіччя стало вирішальним історичним етапом для становлення принципів та норм міждержавного правового регулювання, проте міжнародне право як окремий цілісний комплекс норм та принципів остаточно сформувалося уже у Новий час, що пов'язано із формуванням принципу народного суверенітету, міжнародного представництва, виникненням міжнародних організацій та стійких коаліцій, а також розлогого комплексу міжнародно-правових принципів.

Список використаних джерел:

1. Юридична енциклопедія : у 6 т. / гол. ред. Ю.С. Шемшученко Київ: Українська енциклопедія, 2001. Т. 3. 790 с.
2. Collins Online Dictionary : веб-сайт. URL: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/medieval> (дата звернення: 08.12.2020)
3. Lexico Oxford Dictionary : веб-сайт. URL: <https://www.lexico.com/en/definition/medieval> (дата звернення: 08.12.2020);
4. Словник української мови : у 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1978. Т. 9. 136 с.
5. Куртинець М.І. Розвиток науки міжнародного права середньовічної Польщі. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 324–328.
6. Дейвіс Н. Європа: Історія / пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 1463 с.
7. Франкопан П. Первый крестовый поход: Зов с Востока. / пер. с англ. Москва: Альпина нон-фикшн, 2020. 352 с.
8. Нерцесянц В.С. Философия права: учебник для вузов. Москва: Норма, 2005. 656 с.
9. История частной жизни. В 4 т. Т. 2. Европа от феодализма до Ренессанса / под ред. Ж. Дюби / пер. с франц. Е. Решетниковой и П. Каштанова. Москва: Новое литературное обозрение, 2015. 784 с.
10. Олизько В.В. Міжнародне право в епоху середньовіччя. *Міжнародні читання присвячені пам'яті професора Імператорського Новоросійського університету П. С. Казанського*: зб. матеріалів доп. учасн. Міжнародної наук.-практ. конф. Одеса : Фенікс, 2010. С. 64–67.
11. Буткевич О.В. Теорія і практика докласичного міжнародного права : дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юр. наук : 12.00.11. Київ, 2009. 439 с.

